

Summary

This article focuses attention on the differences in methodologies of Soviet and world historians. The author arrives at the conclusion that some Soviet historians' contributions to the world heritage are comparable to the best achievements in this sphere. They are connected first of all with the names of I.D.Kovalchenko (introduction into history research of the newest scientific methods), M.A.Barg (approbation of various structural methods), A.J.Gurevich (developing of methods of historical and cultural anthropology).

Ю.О. Каганов

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА ЯК ІСТОРИЧНИЙ РЕГІОН: ЗМІСТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ

Кардинальні суспільно-політичні зрушення, що відбулись в Україні внаслідок “помаранчевої революції”, чітко визначили європейський вектор розвитку нашої держави. На шляху сьогоdnішнього руху до Європи українським вченим важливо вивчити досвід інших країн, які зробили вагомі успіхи на шляху політичної та економічної євроінтеграції та демократизації, з’ясувати їх переваги та прорахунки. Ключовим для аналізу виступає регіон Центрально-Східної Європи, країни якого у 80-ті роки ХХ ст. першими серед постсоціалістичних держав стали на шлях демократичного розвитку.

Однак на сьогодні дослідники при розгляді даної проблеми стикаються з розмитістю і невизначеністю суті самого поняття “Центрально-Східна Європа”. Термін, що використовується в сучасному історичному і політологічному лексиконі, позначає цілий комплекс суттєво різних, іноді прямо протилежних концепцій. Дискусії викликає його співвідношеннями з поняттями “Центральна Європа”, “Східна Європа”, “Східно-Центральна Європа” та ін.

У даній статті робиться спроба, по-перше, простежити походження і етапи еволюції названих понять; по-друге, охарактеризувати сучасне розуміння концепції “Центрально-Східна Європа” у світовій та українській історіографії; по-третє, виявити спільні історичні, політичні і культурні риси регіону; по-четверте, з’ясувати методологічні аспекти використання концепції Центрально-Східної Європи як історичного регіону при вивченні суспільно-політичних трансформаційних процесів на зламі 1980–1990-х років.

В історіографії бракує комплексного розв’язання даних проблем. Їх окремі аспекти порушив російський вчений О. Міллер, який у контексті пошуку місця Росії в Європі зробив наголос на визначенні центрально-східноєвропейського дискурсу [1]. Українська дослідниця О.В’юницька проаналізувала зарубіжну історіографію використання поняття “Центрально-Східна Європа” [2]. Окремі теоретичні узагальнення та методологічні пошуки характерні для узагальнюючої роботи польського вченого П. Вандича “Ціна свободи”, що розглядає системно історичні аспекти розвитку країн Центрально-Східної Європи від середньовіччя до кінця ХХ ст. [3]. Окремо варто виділити доробок російських політологів, узагальнений у спеціальному випуску часопису “Політична наука”, де з позицій міждисциплінарного підходу осмислюється феномен регіону [4].

У глобальному контексті регіон може бути визначений як група прилеглих країн, що становлять окремий економіко-географічний, чи близький за національним складом і культурою, або однотипний за суспільно-політичним ладом район світу.

На думку професора Дортмундського університету Л. Ремхельда, при вивченні регіону (“супертерміну”), в залежності від тих завдань, які вирішує дослідник, акцент робитиметься на вивченні конкретних ознак регіону – спільність історії, природних умов, економіки, культури тощо [5.-С.132]. Зважаючи на комплексний характер завдань, що поставлені у даному дослідженні, доцільним вважаємо комбінування критеріїв.

Розуміння Центрально-Східної Європи як історичного регіону формувалось під впливом політичних та ідеологічних чинників та зазнало значної еволюції, поступово набувши статусу дослідницької концепції. Розглянемо найбільш знакові етапи трансформації поняття.

Розмежовувати європейський Захід і Схід почали відносно недавно. В античні часи південне Середземномор’я протиставляли півночі, цивілізацію – варварству. Попри існування в середні віки Західної та Східної Римської імперії, сучасники не мислили в категоріях розмежування “Схід-Захід”.

Ця дихотомія вийшла на авансцену лише в XIX ст. під час дискусії між російськими західниками та слов'янофілами [3.-С.16].

Натомість ще в період Стародавнього світу зародилося поняття *“Центральна Європа”* [6.-С.151]. Упродовж принаймні кількох сот років Центральна Європа завжди ототожнювалась у свідомості сучасників зі Священною Римською імперією германської нації. Щоправда, цей строкатий конгломерат ніколи не становив унітарної держави, але охоплював міцними підвалинами спільної історичної традиції, культури і правосвідомості Австрію, країни Бенілюксу, Німеччину, нинішню Чеську Республіку (Чехія, Моравія, колишня *“австрійська”* Сілезія), Швейцарію, а іноді також західні терени Польщі (Помор'я і Сілезія) і Північний Схід Франції [7.-С.26].

У результаті програної Наполеоном війни проти Росії отримало поширення поняття *“Східна Європа”*. У період з 1812 по 1815 рр. війська в Європі рухалися переважно у напрямку з Заходу на Схід. Поступово поняття *“Схід”* перестало асоціюватися зі східним узбережжям Середземного моря або з Китаєм, стало складатися уявлення про ворота на схід у кордонів Пруссії.

Однак сама категорія Східної Європи недовго залишалась нейтральною. Політика Миколи I щодо Польщі і участь російських військ у придушенні революцій 1848 р. закріпили за Росією образ деспотичної і відсталого імперії. Росія і Східна Європа стали тим полярно протилежним образом, відштовхуючись від якого європейці і Захід формували свою ідентичність [6.-С.161].

У 40-і роки XIX ст. виявилася тенденція виокремлення регіону Центральної Європи з боку Німеччини. Остання трактувала регіон як простір для власної культурної, економічної і політичної експансії. У відповідь на німецьку *“редакцію”* Центральної Європи, а також під впливом турецької загрози з'явилися концепції слов'янського світу у вигляді різних варіантів панславізму. У поляків, що немало постраждали від Росії, вони були слабші, особливо з другої половини XIX ст. Зазначимо, що у рамках ідей слов'янської єдності не має місця поняттю Центральна Європа як особливого регіону [1.-С.76].

Паралельно з цим серед не-німецьких підлеглих Габсбургів ствердилось бажання виокремлення регіону Центральної Європи. З самого початку ця концепція включала в себе два політичних мотиви – об'єднавчий та ізоляціоністський. З одного боку, вона виконувала інтегруючу роль по відношенню до народів регіону, підкреслюючи спільність їх долі та необхідність солідарності. З іншого боку, в основі цього імперативу лежав захист, перш за все, від Росії та Німеччини. Так, у 1848 р. лідер чеського національного руху Франтішек Палацкій писав: *“вздовж кордонів Російської імперії живе багато народів – слов'яни, румуни, угорці, німці. Ніхто з них окремо не має достатньо сил, щоб протистояти могутньому сусіду. Вони можуть це зробити, лише об'єднавшись”*. Так звана *“стиснутість”* між Росією та Німеччиною стає головним мотивом цієї концепції.

Наступні десятиріччя стали часом появи нового поняття – *“Серединна Європа”*. Уявлення про неї почало створюватися після того, як у 1871 р. *“кров'ю і залізом”* бісмарковська Німеччина об'єднала в єдиний рейх північні частини колишньої могутньої Священної Римської імперії, *“Серединну Європу”*. В цей період виникли реальні можливості для більш тісного зближення Німеччини з іншою германською імперією – Австро-Угорщиною. Обидві імперії – Гогенцоллернів і Габсбургів – традиційно відмежовувалися як від Західної, так і Східної Європи, тому для позначення розділених держав і виникло поняття *“Серединна Європа”* (*“Mitteleuropa”*) [8.-С.179].

Розвитком ідеї серединної Європи і *“Біблією”* цих планів стала книга Фрідріха Науманна *“Серединна Європа”*, зміст якої передбачав імперіалістичне панування Німеччини, де малим сусіднім народам був уготований статус маргінальних меншин [9.-С.82]. Ф. Науманн, оцінюючи розстановку сил, констатував, що утвердження державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутенцями (українцями) буде залежати від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії й Німеччини – для самостійного існування вони ще надто слабкі. У різних варіаціях подібні концепції пропагували Челлен, Горбах, Екерман, для яких *“Серединна Європа”* у геополітичному плані одночасно була закритою сферою впливу та інтегрованим автарктичним економічним простором. Ідею Серединної Європи і включення до її складу України поділяв М. Вебер.

На думку *“архітекторів”* Серединної Європи, вона мала простягатися від берегів Атлантики до Росії, зберегти колоніальні володіння від Гренландії до Індонезії, а також у Центральній Африці і на островах Тихого океану та грати роль п'ятої великої держави (поряд з Великою Британією і Росією в Європі, зі США та Японією або Китаєм в Азії).

Однак німецькі мрії про сильну Середню Європу були пізніше зруйновані як версальським мирним врегулюванням, так і нищівною поразкою гітлерівського рейху у Другій світовій війні [8.-С.180].

Перша чверть XX століття стала періодом “ренесансу” концепції Центральної Європи. Після 1918 р. нації, що утвердили свою державність внаслідок Першої світової війни (Польща, Австрія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів, словенців, Литва, Латвія, Естонія) не хотіли бути складовою частиною “Східної Європи”. Новостворені держави стали позначатися як “Центральна Європа”. Зазначимо, що прагнення бути частиною саме Центральної Європи, з одного боку, походило від самих країн. Так, Президент Чехословаччини Т. Масарик у 1921 р. використав поняття “Центральна Європа” для позначення “особливої зони малих націй між Заходом та Сходом”. З іншого боку, “винахід” цього регіону підтримувався західними державами, оскільки вони теж хотіли створити географічний бар’єр проти комуністичного Сходу [6.-С.162].

Концепції Центральної Європи стали в міжвоєнний період предметом жвавих дискусій на 5 і 6 всесвітніх конгресах істориків (Брюссель, 1923 р. і Осло, 1928 р.). Історики нових незалежних держав боролися за нове місце в історії. Часто до проблем регіону вчені підходили з суто національної призи. Так, польський науковець Хандельсман стверджував, що Річ Посполита знаходилась у центрі регіону, і її історія може слугувати як організуючий принцип для всієї Центральної Європи; угорці були схильні підкреслювати роль Дунаю як інтегруючої вісі.

Після Другої світової війни і в часи “холодної війни” набув значного поширення термін “Східна Європа”. До кінця 80-х років він перетворився у геополітичне поняття. Враховуючи, що конфлікт Схід-Захід мав багатоаспектний характер (гегемоніальне, військово-політичне, системно-політичне і суспільно-політичне протистояння), східноєвропейський регіон нібито змінював свої обриси. Виходячи, наприклад, з протистояння військових союзів – НАТО і Організації Варшавського Договору – Східна Європа нараховувала сім держав: Польщу, Німецьку Демократичну Республіку, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, Югославію, Болгарію, Албанію, якщо розглядати конфлікт Захід – Схід як гегемоніальне суперництво США і СРСР, то Східна Європа включала шість (з точки зору блокової політики) – або вісім (з точки зору системно-політичної) держав між Ельбою і Північним Бугем (і відповідно Прутом) [8.-С.180].

Об’єднувало ці держави наявність в них устрою, який називали соціалістичним, що відрізняється від західного суспільного ладу. Синонімами поняття “Східна Європа” у ці часи стали терміни “реальний соціалізм”, “соціалістичні країни”, “світова соціалістична система”, “соціалістична співдружність”.

Таким чином, термін “Східна Європа” фактично став синонімом радянського блоку. І навіть більше, залежність цього регіону від СРСР дістала історичну легітимізацію. Здавалося, цим землям, нездатним вистояти самостійно, доля присудила ввійти до складу комуністичної імперії. Пригадувалися “органічні зв’язки” між Москвою та її сусідами, а комунізм видавався шляхом до модернізації цієї частини Європи [3.-С.16]. Однак ці держави об’єднувала т.зв. “формаційна системність”, а не культура.

Слід наголосити, що сам термін “Східна Європа” у розумінні буферного і маргінального простору, сфери “великої стагнації” (за Дж. Ротшильдом) довгий час використовувався майже виключно на Заході. Лише з початком процесів перебудови і гласності в СРСР всередині самих держав радянське домінування почали розглядати як чинник анархії та дестабілізації.

Нова політична кон’юнктура, пов’язана з економічною і суспільно-політичною трансформацією цієї частини континенту упродовж другої половини 1980 – початку 1990-х років засвідчила невідповідність старих схем і в науковій сфері, що стало початком жвавих дискусій серед західних інтелектуалів, істориків, політологів з приводу регіональної класифікації європейської історії.

У вересні 1994 р. держдепартаментом США була видана інструкція про використання своїм європейським бюро замість “Східна Європа” визначення “Центральна Європа”. “Східна Європа повертається до того, що було на початку Другої світової війни, в 1939 р., – до Центральної Європи”. Цю вимогу сприйняли всерйоз, принаймні у дипломатичній сфері. Пізніше Річард Холдбрук зазначив, що Росія взяла на себе роль Східної Європи, але він не стверджував цього відкрито, оскільки для Міністерства закордонних справ США термінологія є відображенням зовнішньої політики [10.-С.182].

Поступово й дослідники зійшлися на розумінні обмеженої пізнавальної цінності дефініції “Східної Європи”, хоча і на початку XXI ст. це поняття застосовують деякі дослідники. Наприклад, Ян Зіелонка (професор Європейського університету, м. Флоренція) та Алекс Правда (Оксфордський університет) у книзі “Консолідація демократії у Східній Європі”, до Східної Європи відносять усі пострадянські країни.

Натомість ще на початку 80-х років з’явилась нова мода на термін “Центральна Європа”, коли майже одночасно були опубліковані три роботи відомих авторів: Ено Сюча, Чеслава Мілоша і Мілана

Кундери [10.-С.183]. Ці дослідники намагалися різко відокремити свою “Центральну Європу” від батьківщини “реального соціалізму”. Аналогічні дебати про Центральну Європу в Німеччині точилися навколо “німецького питання”. У цих дискусіях брали участь Гіоргі Конрад, Вацлав Гавел, Чеслав Мілош, Даніло Кіш, Мілан Шимечка та ін.

Поняття “Центральна Європа” наділялося емансипаторським підтекстом, пов’язаним із загальним розумінням дискурсу європейськості (під останнім розуміється система висловлювань, вербалізованих рефлексій, тобто усього, що піддається артикуляції і обговоренню в усіх сферах людської діяльності). Дискусії носили скоріше політичний характер, ніж науковий, адже наприкінці 80-х років центральноєвропейська ідентичність була достатньо привабливою для широкого кола людей.

Причину відродження поняття “Центральна Європа” американський політолог Майкл Роскін пояснює, тим, що під час холодної війни не існувало “середини” і термін “Центральна Європа” просто перестав вживатися, однак із падінням комуністичних режимів він відродився.

У 90-ті роки концепція Центральної Європи стала напівофіційною доктриною Заходу. Найбільш повне ідеологічне оформлення вона отримала в теорії зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, а інституційно закріпилась в назвах департаментів міністерств закордонних справ, міжнародних організацій, дослідницьких програм і університетських кафедр.

Певною модифікацією центральноєвропейської концепції стала “ягелонська”, що отримала популярність на початку 1990-х років. Її суть полягає у тому, що саме вплив Речі Посполитої став визначальним для культури та менталітету України, Білорусі, Литви і надав їм центральноєвропейських рис. Ця концепція Центральної Європи відсуває східну межу регіону (східний кордон Європи взагалі) на нові західні кордони Росії. Внаслідок цього Східна Європа зникає, а Росія вважається Євразією або Західною Азією [2.-С.22]. Ще у 1982 р. Роман Шпорлюк писав про те, що західні кордони СРСР належать до центральної Європи. В “ягелонській” Центральній Європі Польща отримує роль регіонального лідера [11.-Р.34].

У політичній площині у 1990-ті роки поняття “Центральна Європа” слугувало тому, щоб об’єднати ймовірних кандидатів на вступ до ЄС і відокремити їх від країн СНД [6.-С.162]. Однак наприкінці 90-х років, за образним висловом Чапи Дупчика, поняття “Центральна Європа” піддалося інфляції. Країни, що прагнули до ЄС і НАТО, вважали один одного, скоріше, конкурентами, ніж партнерами, і прагнули не згадувати про спільну регіональну належність. Німеччина, через яку здійснювалися контакти з Заходом, не була зацікавлена у відновленні особливого Центральноєвропейського регіону [12.-С.105].

Отже, в останнє десятиріччя ХХ ст. через політичні причини виявилася обмежена пізнавальна цінність понять “Східна Європа” та “Центральна Європа”. Якщо перший термін асоціювався з пов’язується з сірістю, убогістю і відсталістю, то другий став предметом суперечностей між кандидатами в об’єднану Європу.

На сьогодні у світовій і українській історіографії поширеним є підхід, відповідно до якого виокремлюється регіон *Центрально-Східної Європи* або *Східно-Центральної Європи*. Використовується ця дефініція у дослідженнях Е. Коміссо, Г. Екієрт, К. Давіша, Б. Перот, А. Агх та ін.

В Україні плідно функціонує “Товариство дослідників Центрально-Східної Європи”, що є членом створеної у 1993 р. Міжнародної Федерації Інститутів Центрально-Східної Європи (на сьогодні об’єднує 7 позадержавних наукових інституцій аналогічного спрямування з Польщі, Чехії, Словаччини, Білорусі та Угорщини).

Слід зазначити, що серед дослідників немає однастайності щодо визначення країн, які складають даний регіон. Серед існуючих підходів можна виокремити вузьке і широке розуміння меж регіону.

У вузькому розумінні регіон Центрально-Східної Європа обмежується лише 4 країнами – Польщею, Угорщиною, Чехією і Словаччиною. Як пояснює професор Університету м. Лейсестер (Велика Британія) Адріан Хюде-Прайс у своїй книзі “Міжнародна політика Східно-Центральної Європи”, зазначені держави утворюють спільну регіональну ідентичність, яка виділяє їх від країн Західно-Центральної Європи (Німеччина та Австрія), колишніх членів СРСР (Росія, Україна, Білорусь, Молдова та Балтійські країни), країн Південно-Східної Європи та Балкан (Румунія, Болгарія, Молдова, Словенія, Сербія, Хорватія, Албанія, Греція). На думку автора, нові демократії Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини безперечно поділяють ряд характеристик та проблем з іншими постсоціалістичними країнами, але, незважаючи на це, вони формують особливу групу країн, що обумовлюється унікальністю їх культури та історії, проведенням успішних економічних та політичних реформ, особливо тісними відносинами із Заходом [2.-С.21].

Подібної точки зору дотримується й британський дослідник Аттіла Агх. У книзі “Молоді демократії у Східно-Центральній Європі та на Балканах” під Східно-Центральною Європою він розуміє Польщу, Угорщину, Чехію і Словаччину як країни, що знаходяться на стадії редемократизації. В окрему групу він виділяє Балканський регіон (Болгарію, Румунію, Албанію та східні республіки колишньої Югославії (Сербія, Македонія, Боснія та Герцеговина)), хоча й зазначає, що візантійсько-християнська культура та релігія є міцним ланцюгом, який пов’язує Балкани з більшістю колишніх постсоціалістичних країн. Особливою групою, на думку дослідника, є країни Балтії, що мають більше спільного з Центральноєвропейськими країнами [13.-Р.23].

Відповідно до широкого розуміння, поняття Центрально-Східна Європа інтегрує усі вищеназвані регіони, утворюючи тим самим інтелектуальну конструкцію, що нараховує такі країни: Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Югославія (Сербія і Чорногорія), Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія. У першому вітчизняному вузівському посібнику “Історія Центрально-Східної Європи”, виданому Львівським національним університетом ім. І.Я.Франка в 2001 р. за редакцією Л. Зашкільняка до переліку цих країн додані Греція і Туреччина [15.-С.4].

Ці країни пов’язані, з одного боку, фактом розміщення в своєрідному трикутнику між трьома морями – Чорним, Балтійським та Адріатичним, з іншого – тим, що розташовані між Росією як державою євразійською та Німеччиною як країною західноєвропейською.

Українські та російські історики, як правило, використовують поняття “Східно-Центральна Європа” та “Центрально-Східна Європа” як синонімічні.

Разом з тим, термін “Східно-Центральна Європа” є калькою з англійської East-Central Europe і насправді означає східну частину Центральної Європи, тоді як багато помилково розуміють його як об’єднання Східної та Центральної Європи.

Завдання цього терміну почасти полягало в тому, щоб відмежувати східну частину Центральної Європи від Німеччини і Австрії, тобто західної частини Центральної Європи, а частково у тому, щоб визначити ту частину Центральної Європи, що перебувала після Другої світової війни під контролем Кремля. (Тому в Східно-Центральну Європу часом могли включати НДР).

Розглядаючи переваги використання поняття “Центрально-Східна Європа”, слід звернути увагу, що у порівнянні з поширеним поняттям “Центральна Європа”, термін “Центрально-Східна Європа” відрізняється обмеженим ступенем ідеологізації і менше обтяжений міфами і емоціями. Наприклад, ніхто не говорить про спільну центрально-східноєвропейську пам’ять, як відбиття колективної свідомості в цьому регіоні. Взагалі важко знайти уродженця цього регіону, який би ідентифікував себе як центральносхідноєвропейець: він неодмінно представився би угорцем (поляком, румуном тощо), або європейцем. З наукової точки зору ця обставина може бути оцінена як перевага, оскільки гарантує певну дистанцію по відношенню до предмета вивчення.

Противники виокремлення Центрально-Східної Європи як окремого регіону оперують аргументами, пов’язаними з нечіткістю терміну, адже мова йде про асиметричне поняття, логічний відповідник якому “Західно-Центральна Європа” – не відомий [6.-С.154].

На наш погляд, історики сьогодні мають достатньо підстав використовувати й надалі поняття Центрально-Східна Європа. Однак, при цьому виникає небезпека. Цей термін не повинен стати “жорстким корсетом”, в який насильно заключені усі історичні події цього регіону, утворюючи суцільний смисловий взаємозв’язок; не можна підігрувати ідеї взаємодії і взаємовпливу Західної і Східної Європи.

Як застерігає американський славіст польського походження Пьотр Вандич, не можна піддаватися спокусі пожертвувати розмаїттям і багатством історичного процесу в регіоні заради пошуку єдиного спільного знаменника. Слова французького історика Фернана Броделя, хоча й були використані в іншому контексті, тут дуже влучні: “Маємо уявити собі низку історій, що перетиналися одна з одною й розвивалися синхронно. Було б надто просто й досконало звести складну істину до ритму однієї домінантної моделі” [3.-С.21].

П. Вандич, називаючи характерні риси Центрально-Східної Європи, говорить про “цивілізаційну молодість” цього регіону, який лише в Х ст. долучився до європейської цивілізації, що зумовило його відставання в економічному розвитку. Негативними рисами, що вплинули на розвиток цього регіону автор вважає слабкий розвиток міст і пізнє формування капіталістичних відносин. Специфіка взаємовідносин державної влади і пануючих класів зумовила у багатьох відношеннях пізню відмову від кріпосницьких відносин.

До числа визначальних характеристик Центрально-Східної Європи К. Бжехчин відносить слабкий промисловий розвиток регіону, де в ХІХ і в першій половині ХХ ст. більшість населення займалась сільським господарством.

Майже всі народи, які живуть у Центрально-Східній Європі, були протягом тривалого часу позбавлені державної незалежності. Протягом XIX століття згадуваний регіон належав до сфер впливів зовнішніх імперій, насамперед Росії, Німеччини та Австрії, а частково також Туреччини, які трактували його як потенційну територію для своєї експансії. Усі народи цього регіону в меншій або більшій мірі об'єднувала ідея опору і боротьби проти зовнішнього загарбника, різна за формою і суттю, але однакова за суттю, що робила акцент на пріоритеті боротьби за національні інтереси.

Розпад імперій Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових у результаті Першої світової війни і революцій створив умови для розвитку громадянського суспільства в країнах регіону, подальші долі якого залежали від відносин між владою і власністю. Там, де сильніші були традиції деспотизму, а позиції власників майна слабкі, склались тоталітарні режими. У країнах з достатньо високим рівнем промислового розвитку (Чехія) протягом всього міжвоєнного періоду стабільно функціонувало громадянське суспільство. В країнах аграрної або промислово-аграрної економіки (Болгарія, Югославія), склались авторитарні режими.

Суспільно-політичні трансформації, що відкрили нову главу в історії багатьох європейських країн, намітили й основний вектор їхнього розвитку – повернення до “нормальності”, причому критерієм останньої є норми життя, що прийняті в Західній Європі. Так зване “повернення до Європи” імпліцитно означає, що фактично колишні європейські соціалістичні країни з неї і не виходили. Разом з тим, на думку польського філософа В. Кауте, ситуація не настільки очевидна, і “повернутися” до Європи не так і просто.

Повернення до Європи означає, фактично, використання і впровадження стандартів західноєвропейської культурної традиції, яку пов'язують з гуманізмом, правами людини, неприйняттям будь-яких форм тоталітаризму, визнанням суверенних прав кожного народу, законів ринкової економіки.

Однак усі ці вже звичні постулати є достатньо загальними. Сутність проблеми можна пізнати глибше, якщо звернутися до компаративного аналізу філософської першооснови. Західноєвропейська філософська думка сформувалась під впливом ідей Відродження, філософії Декарта, політичної думки Макіавелі, Гоббса, Локка, Гроція, Руссо; уявлення про людину як міру усіх речей, картезіанська ідея *cogito*, теорії суспільного договору і інтерпретації Локка або Руссо лягли в основу західноєвропейської моделі лібералізму і демократії.

Щодо регіону Центрально-Східної Європи правомірно говорити про дещо іншу парадигму культури. Тут взяли гору властиві філософії Сократа, а також ідеям християнства, уявлення про існування трансцендентного світу правди, добра і справедливості. Людина зовсім не є міра усіх речей, суспільний договір не достатній для визначення принципів співжиття людей, ідея *cogito* не знаходить свого місця [16.-С.168].

Наведені міркування здатні пояснити багато явищ і процесів реального життя, зокрема, певною мірою, і ту обставину, що в країнах Центрально-Східної Європи, хоча багато й говорять про права людини, громадянське суспільство, однаккладають в ці поняття своє, відмінне від прийнятого в західній частині континенту зміст.

Нове політичне становище в країнах Центрально-Східної Європи зумовило появу двох тенденцій в історичній науці, які тільки на перший погляд є протилежними.

1) ідеалізація власного минулого;

2) його “ексклюзивна” прив'язка до загальноєвропейського розвитку. Однак по суті, обидві мають єдину мету – “підкреслити європейський рівень тієї чи іншої національної історії” [6.-С.156-157].

Реальне життя свідчить, що у країнах Центрально-Східної Європи усе ще сильні національні, дезінтеграційні тенденції, прояв яких з розпадом СРСР і РЕВ став ще помітнішим. Якщо для Західної Європи націоналізм означає хаос, то для Східної Європи обіцяє скоріше свободу замість порядку. Інакше кажучи, національне відродження у країнах регіону відбувається у формі захисту національної культури від впливу “пролетарського інтернаціонального світу”.

Країни регіону Центрально-Східної Європи сьогодні єднає прагнення до інтеграції в європейські і трансатлантичні структури, тобто поступовий перехід в Європу, позбавлення від необхідності проводити різницю між ними і традиційними членами Європейського Союзу, НАТО, остаточно ідентифікація в західному суспільстві. Саме ці процеси роблять поняття достатньо політизованим і нестійким.

З приводу інтеграції в євроструктури український дослідник Ярослав Грицак задається питанням: чи є випадковим, що країни, які надалі пішли у своїх перетвореннях – Чехія, Польща, Словенія, Угорщина – належать до католицького “західного” світу? І навпаки, країни-аутсайтери, такі як Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Румунія, Болгарія, Сербія, – суспільства традиційно

православні? [17.-С.317]. Чи не є це становище відбитком старого протиставлення між східною та західною християнською цивілізаціями – і коли так, то чи не означає це, що поширений у національних дискурсах двоподіл на Схід і Захід не є надуманим – просто крах Берлінської стіни й розпад СРСР видозмінив лінію поділу?

Слід звернути увагу, що далеко не всі дослідники погоджуються з необхідністю включення країн Центрально-Східної Європи в процес європейської інтеграції. Нерідко щодо цих країн говорять про необхідність “третього шляху”. При цьому, як зазначає польський історик Кауте, під “першим шляхом” розуміється західноєвропейський лібералізм, який не приживається на центрально-східноєвропейському ґрунті, що не приймає нічим не обмежену свободу особистості, нерегульований ринок, комерціалізацію усієї сукупності суспільного життя, індивідуалізм.

“Другий шлях” характерний для Сходу і асоціюється з тоталітаризмом, що втілений у вигляді “реального соціалізму”. Він також не прийнятний, адже східноєвропейській свідомості далекі монополія влади на істину, придушення свободи людини, централізоване управління економікою.

“Третій шлях” – це шлях, що пролягає між першим і другим, сполучення, синтез позитивних елементів “першого” і “другого” шляху. Як пише угорський дослідник Д. Конрад, “Центрально-Східна Європа існує як проміжний стан, це не Схід, не Захід, це і те і інше разом” [16.-С.175].

У цілому, розглядуваний регіон не позначений особливою увагою істориків. Як зазначає Пьотр Вандич, “Центрально-Східна Європа – доволі непопулярний регіон. Її історія здається складною і заплутаною. Регіон уявляють конгломератом проблемних народів із чудернацькими іменами. Історія Центрально-Східної Європи не настільки екзотична, щоб збудити цікавість, і не настільки знайома, щоб полегшити розуміння. Однак її значення є незаперечним. У цьому регіоні розпочалися дві світові, а також холодна війна. Падіння комунізму в Центрально-Східній Європі та її безпрецедентний перехід до політичної й економічної свободи несе в собі величезні надії, але й криє небезпеку” [3.-С.15].

Свідченням посилення уваги останнім часом до регіону серед науковців є поява кількох дослідницьких стратегій, що значно посилюють пізнавальну цінність дослідження цього регіону.

Сьогодні у світовій гуманітаристиці розвивається цілий науковий напрям, який досліджує історію просторових проектів в розумі людини, образів, що в них виникають і обумовлених цим практичних дій. Мова йде про ментальну карту (mental map) або про ментальну картографію (mental mapping).

Поняття “ментальна карта” (mental map, cognitive Landkarte) було вперше введено Е. Толманом у 1948 р., однак основні роботи з цієї тематики відносяться до 70-х років і належать авторському колективу Р. Доунза та Д. Сті. Вони визначають ментальну картографію як “абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні і духовні здібності, які дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам’яті і перетворювати інформацію про навколишнє середовище”. Когнітивна психологія розуміє ментальну карту як суб’єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього середовища. Отже, ментальна карта відображає світ так, як його собі уявляє людина, і може не бути вірною [Див. 18.-С.42-61].

Як зазначає німецький вчений Юрген Кокка, Центрально-Східна Європа – це не єдине, однак особливо благодатне поле дослідження для ментальної картографії [6.-С.159].

При дослідженні Центрально-Східної Європи під кутом зору ментальної картографії основні питання полягають у наступному: як взаємопов’язані між собою спроектовані конструкції Центрально-Східної Європи як уявного простору, з одного боку, і структурні дефініції Центрально-Східної Європи як історично сформованого регіону – з іншого? Як вони впливають і взаємно пронизують один одного. Вирішення цього питання, напевне, може, внести більшу ясність у концептуальне розуміння Центрально-Східної Європи, а можливо, й поставити нові проблеми. В усякому разі, дефініція і концепція Центрально-Східної Європи є свого роду лабораторією для цікавих у теоретичному відношенні досліджень з проблем історичного конструктивізму.

Позицію західних дослідників поділяють й українські вчені. На думку відомого історика Л. Зашкільняка, регіональний поділ Європи, як і виокремлення регіону Центрально-Східної Європи, є передусім інтелектуальною конструкцією, до якої вдаються вчені (часом політики і ідеологи) [15.-С.7]. Дослідник Ярослав Грицак зазначає, що можна і треба погодитися, що Центрально-Східна Європа є інтелектуальною конструкцією, способом поділу європейського континенту на багатих і нормальних західноєвропейців і їхніх бідних східних родичів.

Предметом окремого дослідження має бути визначення ролі і місця України в Центрально-Східній Європі.

З одного боку, існує т.зв. позиція “україноцентризму”. Її влучно відобразив харківський дослідник В. Маслійчук, зауважуючи, що при дослідженні ролі і місця України важливо

сконструювати власний простір, поставивши саме українську територію в центр уваги, дивитись на власну історію “не з кремлівського пагорбу чи краківських передмість, а з Андріївського узвозу” [19.-С.214].

З іншого боку, існує компаративний погляд на події національної історії.

За роки незалежності України національна історична школа надавала першочергове значення вивченню проблем української історії та державності. Однак українська історична наука не дала повноцінної відповіді на виклик світової гуманітаристики щодо посилення уваги до вивчення світового контексту історичного розвитку.

Засобом подолання однобічності висвітлення історичного процесу є історична компаративістика (від лат. *comparativus* – порівняльний), яка оформилася на сьогодні в цілісний і перспективний напрямок (стратегію) наукового аналізу [Див. 20.-С.29-33]. Компаративний підхід дає можливість авторам включити дослідження в більше широкий контекст, дозволяє уникнути помилкової інтерпретації історичного процесу як унікального, що йде “особливим шляхом”, який виражає особливу історичну долю, сприяє розумінню альтернативності історичного розвитку, що припускає вивчення повторюваності аналогічних альтернативних історичних ситуацій у різних країнах у рамках однієї епохи, порівняння різних реалізацій однотипних подій (наприклад, розгляд подій у Югославії 90-х років як можливої альтернативи для СРСР, що розпадався).

Широку основу для порівняння, типологізації й моделювання дають процеси суспільно-політичних трансформацій у регіоні Центрально-Східної Європи другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

У цілому, системні трансформаційні перетворення у центрально-східноєвропейському регіоні вивчаються як *транзит* від колишнього тоталітарного соціалістичного ладу до нового демократичного устрою, від централізованого планування і управління до ринкової економіки.

Пріоритетами компаративного дослідження транзитного процесу і системних змін у країнах Центрально-Східної Європи є пошук відповідей на ряд питань: чому одні режими успішно трансформуються в демократії, у той час як інші – ні; наскільки результати перетворень у кожній конкретній країні регіону на рубежі 1980–1990-х рр. у суспільно-політичній, соціально-економічній, ідеологічній сферах відповідають західноєвропейським стандартам; чому для пострадянських країн європейський шлях розвитку на початковому етапі державного будівництва не став таким необоротним, як для багатьох інших держав Центрально-Східної Європи.

Слід зазначити, що компаративне дослідження зовсім не означає сліпе “калькування” чужого досвіду. Навпаки, порівняння з досвідом інших народів може сприяти не тільки включенню українського випадку в загальну типологію, але й глибшій інтерпретації самого українського варіанту того чи іншого історичного феномену, у нашому випадку – суспільно-політичних трансформаційних процесів.

Варто підкреслити, що компаративний аналіз демонструє, з одного боку, спільність пережитих труднощів перехідного періоду країнами Центрально-Східної Європи, з іншого боку – різні темпи, характер та якість системних змін, які визначаються історичними особливостями кожної держави, вихідним економічним базисом, ступенем зрілості політичної системи й політичної культури.

Лідруючі позиції за результатами економічних і політичних реформ займають Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина й Словенія. Для цих країн характерні загальні підходи до формування нових міжнародних відносин, орієнтація на західні військові й політичні союзи, результатом чого стало прийняття Угорщини, Польщі й Чехії в НАТО і ЄС.

Інша група країн, що перебуває в Південно-Східній Європі, переживає глибоку кризу й стагнацію. Незважаючи на те, що в даний момент Болгарія й Румунія є кандидатами на вступ до ЄС, падіння суспільного виробництва, зuboжіння населення поставили ці країни на грань виживання. Багато в чому це визначає відчуття катастрофічності в масовій свідомості, що в умовах гострої політичної боротьби чреваті серйозними негативними наслідками.

Зовсім особливе положення займають держави, створені на уламках колишньої СФРЮ. На жаль, політичні еліти країн, що реформуються, не грають тієї позитивної стратегічної ролі, що вони повинні виконувати за призначенням. Їм також властиві протиріччя, гостра боротьба усередині елітних груп, незрілість політичної культури [21.-С.7].

Отже, на сьогодні дефініція Центрально-Східна Європа позначає окремий регіон, для країн якого характерна спільність історичної та культурної долі. З іншого боку, Центрально-Східна Європа виступає як дослідницька концепція, що використовується при аналізі комплексу проблем, зокрема дослідженні українського варіанту суспільно-політичних трансформацій наприкінці ХХ ст., коли важливим є компаративний погляд на події вітчизняної історії, урахування досвіду інших країн.

Джерела та література

1. Миллер А.И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 52.
2. В'юницька О.І. Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття Центрально-Східна Європа // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 33. – Ч. 1.
3. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.
4. Политическая наука. – 2001. – № 4.
5. Мельник В., Сковчиляс Л. Політична регіоналістика: предметне поле і теоретико-методологічні основи // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4.
6. Шаншиева Л.Н. Немецкие историки о концепции Центральной Европы // Политическая наука. – 2001. – № 4.
7. Кірсенко М. Східно-Центральна Європа: від геополітичних фантомів до історичної реальності і геополітичної перспективи // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999.
8. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Регионоведение: Учеб. для студ. вузов. – М., 2003.
9. Кржен Я. Центральная Европа: какой она видится из Чехии // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М., 1993.
10. Тодорова М. Воображая Балканы // Политическая наука. – 2001. – № 4.
11. Spoluc R. Defining “Central Europe”: Power, Politics and Culture // Cross Currents. A Year-book of Central European Culture. – 1982. – Vol. 1.
12. Хаванова О.В. Центральная Европа как уходящая натура? (Некоторые итоги дискуссии последних десятилетий в венгерской историографии) // Политическая наука. – 2001. – № 4.
13. Agh A. Emerging Democratic in East Central Europe and the Balkans. – Cheltenham, 1998.
14. Політична карта СНД. – К., 1996.
15. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001.
16. Лыкошкина Л.С. Польские ученые о проблеме Центральной Европы // Политическая наука. – 2001. – № 4.
17. Грицак Я. І ми в Європі? // Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004.
18. Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи Просвещения до наших дней // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 6 (52).
19. Маслійчук В. Концепція "Східно-Центральної Європи" Вернера Конце в контексті "європеїзації" сучасної української історичної науки // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1-2.
20. Каганов Ю.О. Компаративістика в історичних дослідженнях // Сборник материалов научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых 2003 г. – Запорожье, 2003.
21. Страны Центральной и Восточной Европы на пороге XXI века: Проблемно-тематический сборник. – М., 1999.

Summary

The article deals with the consideration of the conception of Central-Eastern Europe as a historical region. The author traces the stages of evolution of the notion and gives an up-to-date understanding of the conception “Central-Eastern Europe” in the World and Ukrainian historiography, shows common historical, political and cultural characteristic features of the region. The methodological aspects of applying the conception of Central-Eastern Europe as a historical region when studying transformation processes on the edge of the 1980-1990ties are singled out in the article.

А.Ю. Жиряков

“ИМПЕРСКОЕ” НАПРАВЛЕНИЕ ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

В последнее время (1998-2005 гг.) в постсоветской исторической науке, в частности историографии Второй мировой войны, появилось новое направление, которое далее именуется “имперским”. Для авторов данного направления характерны общие теоретические основы и аксиологические ценности, что и позволяет выделить их в отдельное направление.